

ЛІНГВОКУЛЬТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕТНОСИМВОЛА «СОЛОВЕЙ»

Зоряна Василько

Львівський національний університет імені Івана Франка (Україна)

Анотація. У статті аналізується специфічна роль етносимволів української мови як виразників народного світогляду, культури, вірувань і традицій. Визначаються проблеми етносимволу в контексті кодування мовного образу народу.

Комплексно розглядається мовний образ солов'я у фольклорних і етнографічних текстах, у яких опосередковано відображена ментальність українського народу. Досліджуються лінгвокультурні особливості, змістове наповнення етносимвола соловей. Моделюється типовий стереотип солов'я в українській мовній картині світу. Встановлено, що мовний образ солов'я творить складну систему взаємопов'язаних і взаємозумовлених характеристик, пере-важно з позитивною оцінкою цього фрагмента української МКС.

Ключові слова: етносимвол, коди культури, культурна конотація, етнолінгвістичний аналіз, мовна картина світу

Національна мова як етнокультурний феномен існує в людському суспільстві, від якого вона походить. У національній мові відображається знання народу про світ, про життя, тому людина пізнає оточення через призму мови.

Проблема походження, виникнення символу, як і самої етнокультурно-рознавчої лексики, достатньо у світовій та вітчизняній теоретичній думці не досліджена. Основоположними працями в галузі етнолінгвістики можна вважати доробки мовознавців О. Потебні, М. Костомарова, В. Верещагіна, П. Чубинського, І. Нечуя-Левицького, М. Номиса, І. Франка. У сучасній україністиці відомими є дослідження символів української мови В. Кононенка, С. Єрмоленко, Н. Сологуб, М. Дмитренка, А. Ажнюка та ін.

Актуальною і малодослідженою досі вважається проблема етносимволу в контекстах кодування в мові народної пам'яті, вірувань і традицій, тому метою статті обрано лінгвокультурний аналіз етносимволу як носія світоглядного концепту нації. Мовні картини світу різних народів відрізняються через відмінності в ієрархії цінностей, що в них зафіксовані¹. Розуміння душі народу починається з прилучення до витоків народної культури.

¹ О. Рогач, *Етнос. Мова. Фразеологізм*, w: *Дивослово*, 1998, 9, с. 14–15.

Серед перших вивченням народної духовної культури займалися М. Сумцов, М. Драгоманов, П. Іванов, П. Єфименко, В. Гнатюк, В. Милорадович, Т. Рильський, П. Чубинський. Вагома роль в увіковіченні кодів української культури, зафіксованих в мовній сфері, належить ученому П. Чубинському, який детально описав не лише звичаї і вірування українців, але й обрядодії, які виконували певні ритуальні функції щодо світу тварин і рослин, духовності тощо. Сьогодні під „кодом культури” науковці розуміють своєрідну духовну призму, через яку нація сприймає навколишній світ, вивчає, класифікує й оцінює його. Учені виділяють різні типи культурних кодів, зокрема соматичний, просторовий, часовий, предметний, біоморфний, духовний². Саме біоморфний код культури пов'язаний із живими істотами, що населяють навколишній світ. Цей код указує на зоостереотипи, що існують у культурі українського народу.

Символ має асоціативну природу, тому потребує не тільки раціонально-логічного, але й емоційно-підсвідомого³. Семантичне наповнення художнього символу як окремого поета, так і етносу (нації) в цілому зумовлюють: 1) довкілля; 2) виняткова яскравість і наочність уявлень з проникненням в суть поняття, властивістю схопити в ньому найхарактернішу ознаку⁴ 3) особливості національної традиції; 4) важливість моменту, який переживається номінатором; 5) колективне позасвідоме. Українська народна творчість має давню символіку, що потужно представлена передусім у піснях, прислів'ях та приказках.

У нашому дослідженні ми проведемо спробу аналізу змістового наповнення етносимволу **соловей**, його функціонування у різній за жанром народній творчості, скориставшись зокрема схемою ідеографічного опису, поданою у монографії «Символіка фольклорного образу»⁵.

Назва орнітоніма **соловей** зумовлена характером жовтувато-сірого (псл. *solvъ*) забарвлення птаха, проте не виключено, що прикметник є похідим від назви солов'я. Від цієї ж номінації соловий «буланий, світло-рудий», утворене дієслово соловіти «тьмяніти (про очі); ставати млявим, сонним, совіти»; (про очі) осовілий, осоловілий». Псл. *solvъ* жовтувато-сірий зіставляється також з двн. *salō* «темний, мутний»⁶.

У мовній свідомості українців концепт соловей зафіксований передусім із таким значенням: «той, що гарно співає». Це підтверджують як українські приказки і прислів'я, укладені М. Номисом у 1864 р., так і наукові дослідження орнітологічного характеру. Зокрема, К. Татаринів стверджує, що «Літня ніч – солов'їна. Пернатий віртуоз полонить витонченістю

² В. Красных, *Этнопсихолінгвістика и лінгвокультуро́логия*, Москва 2002, с. 79.

³ *Лексикон загального та порівняльного літературознавства*, Чернівці 2001, с. 524.

⁴ В. Гумбольдт, *Избранные труды по языкознанию*, Москва 1984, с. 51.

⁵ З. Василько, *Символіка фольклорного образу*, Львів 2004, с. 327.

⁶ *Етимологічний словник української мови*, Київ 1983. – т. 5, с. 347–348.

наспіву, і здається, кожний зелений листок, кожне стебельце, усе неосяжне море зелені відтворює казкові мелодії соловейків»⁷. «У солов'їній пісні – життєствердження, романтичність, щедрість, таємнича недомовленість, жага бажань, висока емоційність, хвилююче очікування, – пише уже в іншому своєму дослідженні К. Татаринів. – Кожен соловей має свої мелодії – колінця, опуси, музичні речення. Ось чому відтінків солов'їних наспівів дуже багато, і досить легко відрізнити спів одного самця від іншого»⁸. Орнітологи з'ясували, що соловей у травні за коротку ніч виконує кілька пісень із сотнями варіацій. Це пісні кохання, які заворожують самку. Після утворення пташиної сім'ї пристрасні мелодії не вщухають до кінця травня.

За поняттєвою і лексико-семантичною категорією **соловей** – це маленький перелітний птах родини горобиних з сірим оперенням, самець якого чудово співає, особливо в період гніздування (СУМ, IX, 444). Птах зовнішньо подібний до горобця, але довгий і стрункий, із рудовато-бурым оперенням, великими темними очима⁹.

Гнізда в'ють у вологих листяних лісах і парках біля струмків, озер, річок: *Не потрібна солов'ю золота клітка, краща йому зелена вітка. Тож можна також стверджувати, що соловей символізує волю: У кожного солов'я пісня своя.*

Лексичне гніздо: соловей – загальноживана міжстильова назва. У фольклорних джерелах засвідчено і зменшено-пестливі назви – *соловейко, соловеєчко, соловейчик, соловії (діал.)*.

У фольклорних матеріалах, де згадуються ті чи інші види тварин, відображаються і їхні зовнішні ознаки (соловей маленький, голуб сизий, зозуля сива, лебідь біленький), і голосові особливості (чайка скиглить, ворон кричє, сокіл квилить, зозуля кує, соловейко щебече/тьохках), наприклад:

Ой у вишневому садочку,
Там соловейко щебетав,
Фіть, фіть, фіть, тьох, тьох, тьох,
Ай-ай-ай, ох-ох-ох,
Там соловейко щебетав.

За зовнішнім виглядом – малий птах: *Соловейко – мала пташка, а май знає; Соловеєчку, мала пташечко, Ой не щебечи рано-раненько.*

Фізичні якості:

гарно співає: *Щебече, як соловейко, а кусає, як гадюка, Не вчи орла літати, а солов'я співати; І соловейко не співає, коли їсти він не має; Прирівняв солов'я до зозулі; Соловейко*

⁷ К. Татаринів, *Брати наші менші. Нарис про світ тварин та їхнє оточення*, Львів 2000, с. 60.

⁸ К. Татаринів, *Щоб жили лебеді: Розповіді про рідкісних і цінних тварин та рослин західних областей УРСР*, Львів 1983, с. 47.

⁹ *Україна в словах: Мовоукраїнознав. словник-довідник*, Київ 2004, с. 671.

щебече, а баба і собі пробує; Соловей співає, поки голос має; Соловей співає, поки дітей не виведе; А в третьому броду соловей щебече, Соловей щебече – Золотої трави кличе; Не щебечи, соловейку, не щебечи, На тихому Дунаю сидячи; Що в першому саду соловейко щебече, А в другому саду зозуля кувала; Соловейко у садочку став в сопліку грати, А сорока білобока пішла танцювати; Не щебечи, соловейко, на зорі раненько, Не щебечи, малесенький, під вікном близенько.

Співає ввечері: *Ластівка день починає, а соловей кінчає (приказка), Соловейко в темнім гаї Сонце зустрічає* (Т. Шевченко).

Харчується зернятами: *Коли ячмінь колоситься, соловей замовкає; Соловейко вдавився ячмінним колосом, а зозуля – мандрикою; Соловей піснями не ситий; Байками солов'я не годують.*

У фольклорі, літературі образ солов'я невіддільний від іншого важливого символу України – калини, таким чином відображені і національні елементи: *На червоній калині Соловейко гніздо в'є(з пісні), Надібала соловейка в калиновім корчі(з пісні), Засне долина. На калині І соловейко задріма* (Т. Шевченко). О. Потапенко стверджує, що поєднання таких символів є не випадковим. Як відомо, калина – це символ України, краси, цнотливості дівчини, кохання. Таким же чистим був і спів солов'я, пісенною і чистою була душа українського народу¹⁰.

Перегукується етносимвол соловей і з християнськими віруваннями. В. Жайворонок, наприклад, подає словосполучення *Солов'їний день* у значенні Великдень, або ж Бориса й Гліба (Борисів) день.

Серед традиційних фольклорних образів є й такі: *співати соловейком* (дуже гарно співати), *український соловейко* (саме так називають найкращих українських співаків – Анатолія Солов'яненка, Ніну Матвієнко та ін., а також майстерних поетів-ліриків). Існує також сталий вислів *розливатися солов'єм*, що означає довго і пишномовно говорити. Часом вислови *співає солов'єм*, або *розливається солов'єм* уживають в переносному значенні про того, хто говорить неправду, але робить це дуже переконливо.

В.І. Кононенко¹¹ зазначає: «Слово соловей (соловейко) поєднується з дієсловами із забарвленням замилювання, ніжності: защебетати, щебетати, тьохкати...

А серденько соловейком

Щебече та плаче. (Т. Шевченко)

Натрапляємо на номен соловей і у народних прикметах: *Соловейко співає всю ніч – перед ясним днем; Соловей тоді починає співати, як нап'ється води з березового листа; Як весною раніше заспіває соловей, то буде щасливий рік, усім буде весело на душі, а як раніш від солов'я закує зозуля, то рік буде смутний; Соловей заспівав, можна починати сіяти (Борис та Гліб сіють хліб).*

¹⁰ Словник символів культури України, Київ 2005, с. 281–282.

¹¹ Див.: Словник символів культури України, Київ 2005, с. 282.

Орнітонім *соловей* трапляється у фразеології відносно не часто, і це пов'язано, з його моносимволічністю: символізує досконалість співу, а також одну з жіночих принад – «голос солов'їний» («Руки білі, стан тоненький, голос солов'їний»). Марусю Чурай також порівнювали з українським соловейком через гарний спів. Щоправда, співучість солов'я це провідна символіка. Є і другорядні символічні значення. Солов'я вважають Божою, святою пташкою, символом бога-громовика навесні, вісником весни. *Соловей* виступає також символом парубка, милого: «*Без малого соловейка і світ не світає, а без мого миленького гуляння немає*». Відповідно і сон, у якому бачать солов'я, теж передвіщає кохання. У похоронних голосіннях соловей уособнюється то батьком, то чоловіком, а особливо сином: «*Мої сини, мої соловейки! Мої сини, мої миленькі!*», «*Гірко заплакав наш батько над нами: – Ой сини мої, сини! Дітки мої, соловейки!.. Та чого ж так рано відспівали?..*». Діти співали, аж поки не загинули, і в свідомості батька вони залишились соловейками. Це улюблена народна пташка. Слово визначило мотив уривка в «Зачарованій Десні» О. Довженка, стало його стрижневою віссю. Увесь масив «культурної» лексики виявляє себе в текстах, у яких і визначається лінгвокультурологічний аспект мовлення, – стверджує В. Кононенко¹².

Філософська символіка солов'я вміщена в «Книзі символів» Р. Коха. Зокрема в ній підкреслюється, що соловей символізує радість усамітнення, яка втрачена для розуму, що вічно сновигає в натовпі і не насмілюється чи не знаходить радощів в тому, щоб заглибитися в себе. Спів оновленого серця, зреченого бажань, совість, яка шепоче нам про спокій і пристрасті, які варто співвимірювати із благодаттю¹³.

Серед уже згаданих конотацій співучої душі українця, неповторної майстерності співака, краси і любові, радості, молодості, ніжності, Словник символів культури України подає також символ солов'я – милозвучність української мови¹⁴. У багатьох поезіях використано саме таке поєднання «українська мова, мова солов'їна».

При дослідженні цієї теми з'ясувалося, що Словник символів¹⁵ 1997 р. взагалі не вміщує такого суттєво важливого для української мови етнокультурного компонента, як соловей.

Багато легенд та оповідань складено про соловейка. За одною з них „Соловейко був колись людиною, та став пташкою. Одна мати так прокляла своїх діток – сина й дочку, що вбили її мужа-вужа. Синочок каже: „Не вбивай, сестро!“ А сестра не послухала, вбила. За те мати й прокляла їх. Синочок ж каже: „Лети ти, сину, сірим соловейком, та щечечи людям

¹² В. Кононенко, *Мова у контексті культури*, Київ-Івано-Франківськ 2008, с. 31.

¹³ *Словник символів культури України*, Київ 2005, с. 281–282.

¹⁴ *Словник символів культури України*, Київ 2005, с. 281–282.

¹⁵ *Словник символів*, Київ 1997, с. 156.

і пізно і раненько, щоб тебе люди слухали й ненаслуhalись”. А ти, каже, дочко, стань жалкою кропивою, щоб тебе люди проклинали, щоб тебе з городів викидали”... От син полетів соловейком, а дочка стала кропивою”... (Панас Мирний „Хіба ревуть воли, як ясла повні?”)¹⁶.

Усі лінгвокультурні особливості етносимвола соловей зафіксовані також у загадках:

Сам вечірньої години заховався в куш калини
Та на дуду голосну грає пісню чарівну.
Хоча ростом невеличкий, та гарно співає.
Спів мій радісний усюди дуже люблять слухать люди.
В мене є великий хист, я співаю, як артист.

Словесна символіка – один із важливих чинників творення „картини світу”¹⁷. „Саме в символі міститься основний емоційний заряд пісні, який посилюється здрібно-пестливим суфіксом”, – вважає В.В. Горбань¹⁸. Виникає своєрідна емоційна конденсація. Паралелізм „людина – тварина” настільки звичний, яскравий, що може експлікуватися: „Соловей, соловей – Грицек, Сивая зозуленька – Галочка”¹⁹.

Іменник соловей став твірним для багатьох українських прізвищ: Соловей, Соловейструк, Солов'янюк, Соловій, Соловійчук, Соловчук, Солов'юк, Солов'яненко²⁰.

Отже, мова – це генетичний код нації, який поєднує минуле із сучасним іспрямований у майбутнє. Складовими духовного коду культури є моральні цінності й еталонні зразки культури²¹. Коди культури створюють своєрідну систему координат, у якій відображаються еталони культури українського народу. Культурологічні номінації стають предметом вивчення багатьох наук. Разом з тим, вважаємо, що лінгвокраїнознавство, українознавство, етнолінгвістика на сучасному етапі мають спиратися на виділений і всебічно описаний банк мовних знаків національної української культури, які відображають національно-мовну картину світу українців.

¹⁶ І. Митрополит, *Дохристиянські вірування українського народу: Історично-релігійна монографія*, Київ 1994, с. 73.

¹⁷ В. Гавриць, *Сталі сполучення слів у сучасній німецькій мові*, Київ 1971, с. 31–35.

¹⁸ В. Горбань, *Емоційно-експресивне поле українських народних пісень*, в: *Мова та стиль українського фольклору*, Київ 1996, с. 35.

¹⁹ З. Василько, *Символіка фольклорного образу*, Львів 2004, с. 327.

²⁰ Ю. Редько, *Словник сучасних українських прізвищ*, Львів 2007, т. 2, с. 990–991.

²¹ В. Красных, *Етнопсихолінгвістика и лінгвокультурология*, Москва 2002, с. 79.

ЛІТЕРАТУРА

- Гаврись В., 1971. *Сталі сполучення слів у сучасній німецькій мові*, Київ, с. 31–35.
- Горбань В., 1996. *Емоційно-експресивне поле українських народних пісень*, в: *Мова та стиль українського фольклору*, Київ, с. 35.
- Красных В., 2002. *Этнопсихолінгвістика и лінгвокультуро́логія*, Москва, с. 79.
- Гумбольдт В., 1984. *Избранные труды по языкознанию*, Москва, с. 51.
- Кононенко В., 2008. *Мова у контексті культури*, Київ-Івано-Франківськ, с. 31.
- Кононенко В., 2001. в: // *Рідне слово*, Київ, с. 227.
- Етимологічний словник української мови*, Київ 1983. – т. 5, с. 347–348.
- Василько З., 2004. *Символіка фольклорного образу*, Львів, с. 327.
- Митрополит І., 1994. *Дохристиянські вірування українського народу: Історично-релігійна монографія*, Київ, с. 73.
- Татаринов К., 2000. *Брати наші менші. Нарис про світ тварин та їхнє оточення*, Львів, с. 166 с.
- Татаринов К., 1983. *Щоб жили лебеді: Розповіді про рідкісних і цінних тварин та рослин західних областей УРСР*, Львів, с. 47.
- Лексикон загального та порівняльного літературознавства*, Чернівці 2001, с. 524.
- Рогач О., 1998. *Етнос. Мова. Фразеологізм*, в: *Дивослово*, 9, с. 14–15.
- Словник символів*, Київ 1997, с. 156.
- Словник символів культури України*, Київ 2005, с. 281–282.
- Україна в словах: Мовокраїнознав. словник-довідник*, Київ 2004, с. 671.
- Редько Ю., 2007. *Словник сучасних українських прізвищ*, Львів, т. 2, с. 990–991.

LINGUO-CULTURAL PECULIARITIES OF ETHNOSYMBOL „NIGHTINGALE”

Summary. The article analyzes the peculiar role of ethnic symbols in the Ukrainian language as means of representation of the national outlook, culture, beliefs and traditions. The publication determines problems of the ethnic symbol within the context of coding the linguistic image of the nation.

The article considers the linguistic image of a nightingale in folk-lore and ethnographic texts, which indirectly reflect the mentality of the Ukrainian people. The author investigates linguo-cultural peculiarities, semantic content of ethnosymbol ‘nightingale.’ A typical stereotype of nightingale in the Ukrainian linguistic picture of the world has been modeled. The linguistic image of nightingale has been found to form a complex system of interrelated and interwoven features most of which are connected with semantics „a small grey migrant passerine bird whose males beautifully sing, especially in the period of nesting” with mostly positive evaluation of this fragment of Ukrainian linguistic picture of the world.

Key words: ethnic symbol, culture codes, cultural connotation, ethno-linguistic analysis, linguistic image of the world